

МУЛТИФАКТОРНА ТЕОРИЯ ЗА ГЕНЕЗИСА И ВЪЗПРОИЗВЕЖДАНЕТО НА "ИКОНОМИКАТА В СЯНКА"

Емилия Ченгелова¹

Резюме:

Настоящата статия обсъжда факторите, които определят и провокират появата и съществуването на "сивата икономика". Статията представя иновативна мултифакторна теория за възникването и възпроизвеждането на „сивата икономика“, като могат да бъдат разграничени, като екзогенни и ендогенни, причините и факторите на сенчестите икономически практики .

Представената мултифакторна теория е създадена, за да направи възможно емпиричното изследване на факторното определяне на "сивата икономика" в българското общество.

Ключови думи: Недекларирана заетост; "икономика в сянка"; заетост;

методология за емпирично изследване

JEL: E26; E32; H26; H32; A14

MULTIFACTOR THEORY OF THE GENESIS AND REPRODUCTION OF "SHADOW ECONOMY"

Emiliya Chengelova ²

Summary:

Current article discusses the factors that determine and provoke the emergence and existence of the "shadow economy". Based on previous research and summarizing the experience in the study of shadow practices, the article presents an innovative Multifactor theory of the genesis and reproduction of the "shadow economy". In essence, Multifactor Theory assumes that in addition to being distinguishable as exogenous and endogenous, the causes and factors of shadow economic practices differ according to the specific functions they play in the processes of emergence and existence of shadow economic practices.

The Multifactor Theory presented is created to make possible the empirical study of the factor determination of the "shadow economy" in Bulgarian society.

Keywords: Undeclared work; shadow economy; employment; social survey
methodology

---

¹ Емилия Ченгелова, проф. д.с.н , Заместник Директор на Институт по Философия и Социология към БАН, chengelova@gmail.com

² Emilia Chengelova, Prof. DSc., Deputy Director Institute of Philosophy and Sociology, Bulgarian Academy of Sciences, chengelova@gmail.com

1. Предходни изследвания на факторната детерминираност на "икономиката в сянка" в българския контекст

Независимо от относително широкото разпространение на "икономиката в сянка" в българската икономика, сравнително малко изследвания за посветени на изучаването на факторите и причините, които поражда сенчестите практики и които водят до тяхното ежедневно мултиплициране в българското общество. Въсъщност, има единични международни изследвания върху трансформационните процеси в българското общество.

С най-висока научна и изследователска стойност е проведеното през ноември 1991-1992 г. международно сравнително изследване, под ръководството на Р. Роуз и К. Хаепфер, „Новите демокрации между държавата и пазара”. Изследването сравнява ситуацията в България, Чехословакия, Унгария, Полша, Румъния и Австрия (цит. по Чавдарова, 2001:114). Ако се обобщат наличния опит от предишни изследвания, става ясно, че следва да се говори поне за **пет вида фактори: 1) икономически, 2) социални; 3) институционални (по Д. Норт); 4) културни и 5) социално психологически.**

В световната и най-вече европейската литература най-добре осветлени са институционалните фактори, разбирани като съвкупност от правила и организации, гарантиращи прилагането на тези правила. Но по отношение на българската действителност само се предполага, че институционалните фактори имат силно влияние. Не са провеждани целенасочени изследвания, които да докажат или да опровергая влиянието на институционалните фактори върху икономическото поведение на българина.

В българската практика са правени отделни опити за изучаване на влиянието на неефективността на институциите, административните тежести, прекомерната тежест на данъците и осигуровките, високото ниво на корумпираност на администрацията, нееластичното трудово законодателство. Но тези опити са фрагментарни и непоследователни, липсва цялостно и консистентно познание за съвкупността от факторите и причините, които поражда сенчестите практики.

В следващото изложение се систематизират резултатите от изучаването на "икономиката в сянка" и факторите, които обуславят нейния генезис и съществуване в модерните икономики.

1.1. Състояние на емпиричното изучаване на "икономиката в сянка" като социално икономически феномен

Изследванията на неформалните практики датират от 70-те години на миналия век и имат богата, противоречива и провокираща концептуална история. Кейт Харт (Hart, 1972) поставя началото на антропологическите изследвания на неформалния сектор в икономиката. Първоначално темата се разработва от световно утвърдени антрополози и икономисти (Feige, 1990; Welfens, 1992; Schneider, 2005; Schneider, 2007; Schneider, 2011). На един по-късен етап в дебата се включват политолози и социолози (Grossman, 1989; Корягина, 1990; Stark, 1992; Шанин, 1999; Глинкина, 2001; Латов,

2000; Грановеттер, 2002; Чавдарова, 2001; Д. Норт (1991, 2000, 2010); Ялъмов, 2002, Ченгелова, 2013; Ченгелова, 2014).

В рамките на съществуващите теории се поставят акценти върху:

- 1) Генезиса на неформалната икономика като стопанска практика;
- 2) Функциите на неформалната икономика в контекста на функционирането на икономиките;
- 3) Взаимозависимостите между степента на разработеност на законодателството и относителния дял на неформалната икономика;
- 4) Взаимозависимостите между възприетата икономическа парадигма (най-вече в контекста на дихотомията неолиберални или кейнсиански подходи) и реалното икономическо поведение на стопанските субекти;
- 5) Обективните фактори и личностните мотиви, които влияят върху решението на индивидите да упражняват неформални (сенчести) икономически практики.

От началото на прехода в България са правени немалко, но за жалост спорадични и несистематични опити за изследване на различни аспекти в проявленията на "икономиката в сянка" в трансформиращото се българско общество. Използвани са различни методологически подходи и изследователски методики, които имат съществени пропуски от гл.т. на приложените подходи и изследователски техники. При очевидната значимост и актуалност на описваната тематика, нейното научно осветляване и интерпретиране все още е на много ниско равнище. В строго научен план, изследванията на сенчестите икономически практики и по-специално, тяхната причинно факторна детерминираност, са по-скоро изключение, в резултат на което се продуцира частично, фрагментарно знание, недаващо възможност за адекватни управленски решения.

У нас емпиричните изследвания на неформалните икономически дейности през периода 2000-2015 г. се развиват като рефлексия на динамично възникващите интерпретационни схеми и постъпателно развиващото се теоретично осмисляне на протичащите процеси. В началото на прехода се възприемат идващите отвън обяснителни схеми (най-вече по линия на предоставяната експертиза от Световна Банка, МВФ, МОТ, ОИРС и Отворено общество) и постепенно тези схеми се осмислят и адаптират за целите на изследването на българската действителност. Изследванията на сенчестите икономически дейности са концентрирани в една сравнително тясна предметна област – проявите на неформалната икономика и нейния количествен обхват, опити за оценка на законодателството и данъчната политика, изучаване на отделни елементи на сенчестото поведение – при работодателите и при наемния труд, необявеният труд и необявената заетост, надомният труд, женският труд като обект на сиви трудови отношения, самонаетите и неформалната икономика. От гледна точка на систематичността, повторемостта и търсенето на консистентност в изучаването на тематиката се открояват изследванията на Центъра за изследване на демокрацията (ЦИД), който от 2000 г. насам извършва систематичен Мониторинг на скритата икономика в България и на тази основа изчислява Индекс на скритата икономика в България (ЦИД, 2000). Друг силен център от 2010 г. насам е Асоциацията на

индустриалния капитал в България, който се концентрира основно върху измерване на относителния дял на "икономиката на светло", като противовес на "икономиката в сянка", както и върху идентифицирането на браншовите отличия в проявленията на "икономиката в сянка".

В контекста на коментираният тук изследвания на неформалните икономически дейности, относителният дял на изследванията, проведени от университетски и академични институти е изключително скромно. Практически единични са емпиричните изследвания, чийто предмет е неформалната икономика и те са в следните области: 1) изследвания на скритата икономика; 2) изследвания върху природата на предприемачеството; 3) изследвания на самонаетите; 4) изследванията на социалните мрежи като пазари за самонаемане; 5) наблюденията върху сблъсъка на микро и малкия бизнес с бюрократизираната държава³.

Обобщавайки състоянието на изследванията на "икономиката в сянка" до момента трябва да посочим, че макар в световен мащаб за икономическите дейности „извън закона“ и „не-по-правилата“ да се пише много през последните 2-3 десетилетия, преобладаващата част от изследванията са строго икономически. Дори когато тази проблематика е обект на изследване със социологически подходи, авторите се фокусират най-вече върху изясняване на обхвата на сенчестите икономически дейности и техните основни прояви, а само в ограничени случаи се изследват причините за съществуването на сенчести икономически практики. Въпреки множеството приложени мерки за ограничаването на сенчестите практики, все още тяхното редуциране е незначително, а толерантността на населението към „икономиката в сянка“ остава тревожно висока (между 40 и 60%). **Това показва, че задълбочените изследвания върху причините за сенчестите икономически практики трябва да продължат, като се изследват нови нейни аспекти и се стигне до рационални обяснителни схеми.**

Настоящият проект е първият по рода си сериозен и целенасочен български опит за фундаментално изследване и обяснение на „икономиката в сянка“ и факторите за поява и развитие на сенчестите икономически практики. Като изхожда от разбирането на Д. Норт (2000, 2010) за институционална структурираност и обусловеност на социалните взаимодействия и трансформационните и транзакционни разходи, настоящото изследване си поставя за цел да обясни причините и факторите за 1) възникването и 2) съществуването на сенчестите икономически практики. Но това е само първата стъпка на изследването, свеждаща се до диагностика и анализ на факторите и причините. Крайната цел на изследването е да достигне до формулирането на подходи и политики, чрез които успешно да се интервенира **върху населението и институциите**, в резултат на което да се изградят нагласи и правни основания за нетолериране на сенчестите практики и неучастие в подобни схеми. Предходни

---

³ В това отношение като най-успешни биха могли да се посочат теоретичните изследвания на Т. Чавдарова (2001), С. Стоянов (2001), Св. Стоева (2004), В. Манов (2007), Т. Седларски (2009), А. Нончев (2009), Ст. Петранов, Е. Ченгелова, М. Петрова (2012).

изследвания показват, че около половината от населението има негативни или скептични нагласи към законодателството и на базата на това свое отношение си конструират "рационални" схеми, чрез които оневиняват своето одобрение за сенчестите практики и се включват в тях (Ченгелова, Златанова, Спасова, 2019⁴).

1.2. Изследвания върху факторите и причините за възникването и съществуването на "икономика в сянка"

В рамките на проекта „Факторна детерминираност на "икономиката в сянка" и подходи за ограничаването ѝ в българското общество“ бе извършено обстойно кабинетно проучване. Неговата цел е да установи съществуващите методологически подходи за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“, да идентифицира релевантни подходи за изследване на причинно факторната обусловеност на "икономиката в сянка" и нагласите на съвременния българин към включване в сенчести икономически практики, както и подходите за ограничаване на проявленията на „икономиката в сянка“ в българското общество.

Стъпвайки на богатия теоретико-изследователски, аналитичен и фактологичен материал, натрупан в резултат на кабинетното проучване, настоящият текст има за цел да формулира и структурира в работна рамка основните фактори/причини за появата и възпроизвеждането на "икономиката в сянка" като сложна система от социално икономически, културни и народопсихологически отношения. Този текст е абсолютно необходим за разработването на методологията за провеждане на ЕСИ и за конструиране на Индекс на толерантността на населението към "икономиката в сянка" (Shadow Economy Tolerance Index), каквито задачи си е поставил проектът.

Както показва кабинетното проучване, изследвания на икономисти, статистици и социолози през 80-те и 90-те години разкриват универсалния характер на неформалните икономически практики и доказват, че неформалната икономика е присъща характеристика на съвременните общества. В този смисъл "икономиката в сянка" е неотменна част от обществената структура на обществата без оглед на тяхната законодателна, социално-икономическа и географско-политическа ситуация. Проявите/практиките на "икономиката в сянка" са гъвкави и приспособими към променящите се условия, което я превръща в динамична и изменчива реалност. Основните фактори, които благоприятстват нейната поява, съществуване и развитие, са относително постоянни и стабилни в същността си, което не изключва гъвкави модификации в техни конкретни измерения и променяща се тежест във влиянието и ефектите в зависимост от динамиката на промените в условията на средата.

На основа на проведеното кабинетно проучване извеждаме основни класификации/групиране на факторите, обуславящи възникването и разпространението на "икономиката в сянка".

---

⁴ Има се предвид проекта "Икономиката в сянка като девиантна практика". Проектът е реализиран от екип учени от Института по философия и социология при БАН.

При нашите изследвания възприемаме и работим със следната **дефиниция на "икономиката в сянка"**: *"икономиката в сянка" е един от видовете неформална икономика и с нея се означават тези икономически дейности, които принципно са разрешени от закона, но при извършването на които се допускат различни по характер нарушения на формално установените правила. В по-широкия обхват са и дейности, които са разрешени от закона, но се извършват от икономически субекти със или без официална регистрация. В този смисъл „икономиката в сянка“ обхваща два вида субекти - сиви икономически субекти и скрити икономически субекти, като свързващото между тях е нарушаването на данъчната дисциплина, на трудово правното, социалното и здравно осигурителното законодателство"* (Ченгелова, 2014: 444).

Кабинетното проучване показва консенсусно разбиране, че "икономиката в сянка" е материален израз и синтетичен социално икономически индикатор за наличието на сериозни дефицити в три **ключови аспекта**:

1) Легитимност на правилата, регулиращи официалните икономически дейности. Легитимността на правилата се оспорва чрез доказателства за тяхната неадекватност и нерелевантност спрямо актуалните икономически реалности, в това число и невъзможността на икономическите играчи да оперират успешно в условията на тези правила.

2) Неспособност на държавата да гарантира спазването на правилата. Друг сериозен проблем на институционалната среда е невъзможността държавата да гарантира спазването на правилата. До голяма степен това се дължи на тяхната неадекватност, но също така не бива да се подценява и неспособността на държавата да изгради такива механизми, които да гарантират спазването на действащото законодателство.

3) Нежелание на индивидите за спазване на правилата и социалните норми. Третият проблем, който е произведен на описаните два проблема, е нежеланието на индивидите да се съобразяват с действащите правила. Постепенно възникват и придобиват популярност нагласи и стереотипи, които толерират неспазването както на действащото законодателство, така и на социалните норми и императиви.

В резултат, "икономиката в сянка" получава сериозна социална легитимация и нейното съществуване не само че се оправдава (намира рационални обяснения), но и се толерира, при това от индивиди с различни социални и икономически статуси.

Проследените при кабинетното проучване информационни, теоретико методологически и изследователско практични източници предлагат различни схеми за обхващане на изобилието от причинно факторни влияния за съществуването на "икономиката в сянка". Отделните класификации и опити за групиране на тези фактори са от различен порядък, сфери и нива на конкретизация. За целите на настоящия проект и от методологическа гледна точка задачата ни е да „подредим“ факторите, съответно да ги декомпозираме като извървим пътя от общото към конкретното, т. е. от понятийните към емпиричните индикатори.

По-надолу следва представяне на най-популярните първични (на най-общо понятийно ниво) класификации на факторите. Отбелязваме, че при тях наблюдаваме: 1) различни критерии; 2) хетерогенни съвкупности; 3) подгрупите в тях са сложни за декомпозиране структури с подвижни граници. Опираме се и на опита и използваните модели и групировки от проведени изследвания (ЕСИ, дълбочинни интервюта, фокус групови дискусии) в последните години у нас, в които са тествани хипотези, свързани с тези фактори на различни нива и съвкупности, с което е валидизирано тяхното значение като причини за практики на ИС.

1.2.1. Външни и вътрешни фактори

Това групиране се използва при проследяване на изменението на Композитния индекс „Икономика на светло“ през годините. Отчита се както положителното (намаляване разпространението на "икономиката в сянка"), така и негативното (задържане или увеличаване на сивите практики) влияние на конкретните фактори.

Като външни фактори, които повлияват разпространението на "икономиката в сянка", са посочени, например, следните фактори:

- За 2017 г. това са назряващите търговски конфликти от една страна между САЩ и ЕС и от друга страна, между Китай и САЩ; продължаващите санкции на ЕС срещу Русия и предприетите контра-санкции, както и очертаващите се тенденции за „Европа на две скорости“ и прилаганите двойни стандарти от старите страни-членки на Съюза;
- За 2016 г.: ръст на европейската и световната икономика, което се отразява в увеличаване на обема на износа на България; намаляване на мигрантския натиск по границите на България; санкции и контрасанкции ЕС – Русия; Несигурност на Балканите, в Украйна и Близкия изток.

Като вътрешни фактори са посочени следните:

- За 2017 г.: липсата на квалифицирана работна ръка, липсата на реформи в ключови сектори като здравеопазване, защита на конкуренцията, правосъдие, вътрешен ред и сигурност, новото рязко административно повишаване на минималната работна заплата и минимални осигурителни доходи, довело до повече „сиви практики“ в някои икономически дейности;
- За 2016 г.: финансова и икономическа стабилност; предприети редица мерки за подобряване на бизнес средата в страната; липса на реформи или недостатъчни реформи в сектори, в които те са спешно нужни, като правосъдие, сигурност, обществени поръчки, здравеопазване, образование и енергетика. Категорично най-неблагоприятно е влиянието на състоянието на образованието и пазара на труда, като липсата на квалифицирана работна ръка е най-големия проблем на българските предприемачи; новото рязко административно повишаване на минималната работна заплата, довело до повече „сиви“ практики след нискоквалифицираните работници и служители и дисбаланси между възнаграденията им спрямо средноквалифицираните работници и служители.

Изследването Региоплан (2004) за необявения труд в разширения Европейски съюз, проведено по поръчка на Европейската комисия от Холандската агенция Regioplan в 25-те страни членки на Европейския съюз и страните кандидатки България и Румъния има безспорен принос по отношение идентифицирането на три групи фактори, с които се обяснява възникването и съществуването на неформалната икономика и необявения труд: а) социално-икономически/пазарни фактори; б) институционални фактори; в) социетални фактори.

1.2.2. Екзогенни и ендогенни фактори

Това разграничение се прави при разглеждане на факторите, които 1) пораждат и 2) поддържат съществуването на "икономиката в сянка", както са обхванати в рамките на изследването „Икономиката в сянка“ като девиантна практика“.

Екзогенните фактори (външни определители) са първопричината и оформят социално-икономическия и културно-ценностния контекст, при който става възможно зараждането на "икономиката в сянка" в днешните ѝ проявления. Тяхната същност е промяната на политическата система, смяната в подходите за управление, институционалната парализа в годините на прехода и последиците от това върху трудовото, осигурителното и фискалното законодателство.

Към ендогенните (вътрешноприсъщи фактори) се отнасят смяната на правата на собственост и технологията в управлението на ниво „икономически субекти“

1.2.3. Фактори за възникване на "икономика в сянка" и фактори за възпроизвеждане (устойчиво включване) в сенчести икономически практики

Факторите за възникване на "икономиката в сянка" се припокриват със споменатите по-горе екзогенни фактори.

Като най-важни фактори за устойчивото включване на икономическите субекти се приемат следните:

- Неефективност на институциите;
- Неадекватност на регламенти, режими, правила за започване на стопанска дейност (ненужно бюрократични, непрозрачни, често променяни);
- Тежки, времеядни административни процедури;
- Висока относителна тежест на преките и косвените данъци и отчисления;
- Високи регистрационни и разрешителни такси;
- Негъвкаво трудово законодателство;
- Ниско (липсващо) доверие в държавата и институциите;
- Неефективен (липсващ) контрол;
- Непознаване на трудови и осигурителни права от страна на заетите;
- Нисък данъчен морал.

1.2.4. Обективни и субективни фактори

Тази пределно обща групировка отграничава най-общо от една страна, характеристиките на средата – политически, законодателно-нормативни, социално икономически, административно регулаторни, данъчно фискални, и от друга страна, тяхното интериоризиране – отражение, възприемане и трансформиране в палитра от мотиви, ценности, нагласи и намерения, които заедно с обстоятелствата от личностната житейска ситуация формират съответни личностни избори и поведение.

Подчертаваме, че в литературата еднозначно се приемат като най-важни следните фактори:

- Прекомерната данъчна тежест;
- Прекомерното регулиране на бизнеса от страна на правителството;
- Лошо представяне от държавните органи (администрация, данъчни, съдебни, полиция и други органи).

Това са обективни фактори, влияещи и в определена степен, моделиращи средата, в която действат икономическите субекти и се формират условията за трудовата дейност и реализация на хората. Според Харт, неформалната икономика е следствие на несъвършенствата на бюрократичната държавна машина и в този смисъл тя изпълнява сериозни компенсаторни функции като тушира последствията от деформациите на пазара на труда и създава заетост там, където държавата не успява да направи това. Иконометричните изследвания (стартиращи основно от Schneider) установяват трайна тенденция за превръщането на неформалната икономика в универсална характеристика на съвременните икономики, което се обяснява като рационално осмислена реакция на пазарните субекти срещу тежестта на социалното осигуряване и свръхрегулирането от страна на държавата.

Изследвания на АИКБ⁵ показват, че работодателите правят ясно разграничение между обективно съществуващи предпоставки и причини за работа в сивия сектор, от една страна, и субективните детерминанти, мотивиращи поведение в сивото икономическо пространство. Според работодателите, най-важните обективни фактори за съществуването на сенчести дейности са: изобилието от сложни и трудно реализуеми на практика правителствени разпоредби, разрешителни и всякакви други видове регулации; данъчното облагане и неговото административно обслужване; често променящо се законодателство.

Обективните и субективните фактори се преплитат в дихотомията „принуда – собствен избор“. Обективните причини се „задействат“ чрез субективните фактори – нагласи и мотиви, народопсихология, лични и семейни обстоятелства/ситуации. Работодателите определят собствения избор като решаващата причина за участие в сиви практики. Този избор се мотивира както от субективни нагласи (доверие към институции, лични планове, ресурси, възможности), така и от специфични черти на

---

⁵ Виж „Неформалната икономика и работодателите: основни начини, по които изрядният бизнес понася вреди вследствие на неформалната икономика, специфика на проявление на неформалната икономика по браншове“. АИКБ, 2011, София.

националната ни култура и манталитет (заобикаляне на правила, склонност към надхитряне и далавери, възползване от временни обстоятелства и др.).

Както се посочва от авторите на „Икономиката в сянка“ като девиантна практика“, в основата на включването на индивидите в сенчести практики стоят различни мотиви: 1) адаптационни; 2) компенсаторни; 3) свързани с корпоративни интереси и цели.

Практиките на недеклаираната заетост се раждат под влиянието на комплекс от сложно взаимодействащи си обективни обстоятелства и хетерогенни субективни нагласи, стереотипи и поведенчески модели.

При различни изследвания обективните и субективни фактори се декомпозират по различен начин и в различна степен.

1.2.5. Факторна детерминираност на недеклаираната заетост

При емпиричното изучаване на факторната детерминираност на недеклаираната заетост⁶ е прието за целесъобразно да бъдат разграничени и емпирично изучени следните шест категории фактори, както следва:

А. Нормативни фактори: към тази категория фактори се отнасят предимно съществуващите пропуски и противоречия в закони и подзаконови актове, както и честите промени в законодателството. В национално представителни проучвания на АИКБ сред работодателите и работниците е тествано конкретно влиянието на пет фактора, описващи нормативната среда:

- 1) Пропуски и "вратички" в законодателството;
- 2) Чести промени в законовите и подзаконовите актове;
- 3) Злоупотреби с приложението на създадените в Кодекса на труда възможности за наемане на лица на непълно работно време, например 2, 4 или 6 часа);
- 4) Злоупотреби с приложението на създадените в Кодекса на труда възможности за гъвкаво работно време;
- 5) Злоупотреби с приложението на създадените в Кодекса на труда възможности за работа от разстояние (дистанционен труд)

Б. Конюнктурни фактори: към тази група фактори се отнасят наличието или отсъствието на легално работещи икономически субекти. дисбалансите между търсенето и предлагането на пазара на труда (William and Yang, 2018), неадекватността на образователната система (остарелите учебни програми, създаването на "ненужни" специалисти, неотговарящи на потребностите на реалната икономика), но също така и слабият социален престиж на традиционни и важни за икономиката професии. Разграничени и изследвани са пет конюнктурни фактора:

- 1) Липсата на стабилни, работещи "на светло" предприятия в населеното място;
- 2) Недостигът на лица с квалификация по ключови за българската икономика професии;

---

⁶ Проект „Подобряване достъпа до заетост и качеството на работните места чрез ограничаване и превенция на недеклаираната заетост“, 2020-2022 г.

3) Слабият социален престиж на традиционни и важни за икономиката професии;

4) Все още слабите нагласи на българина за трудова мобилност в рамките на страната;

5) Изостаналостта на професионалното образование от потребностите на реалната икономика.

В. Дефицит на доверие и престиж: в тази категория фактори (предимно субективни) се включват слабо уважение на държавността и държавните институции, ниски оценки за законодателството и законодателните органи, ниски оценки за пенсионната система и за системата за здравеопазване (Ченгелова, Златанова и Спасова, 2019). На по-конкретно ниво се тестват следните фактори, отразяващи различни аспекти на престижа и доверието към ключови за обществото системи или механизми:

1) Липсата на уважение към държавните институции и официалните регулации;

2) Недоверието към пенсионната система;

3) Недоверието към системата за здравеопазване

4) Неефективният контрол от страна на държавата;

5) Ниската вероятност за установяване на нарушенията на трудовото и осигурителното законодателство

6) Слабите санкции и последствия при установяване на такива нарушения

7) Разбирането, че плащането на данъци и осигуровки в непълен размер е приемливо за обществото

Г. Народопсихологически фактори: нагласи и стереотипи за "надхитряване" на държавата, незачитане на обществения интерес, засилени индивидуалистични нагласи, незачитане правата на другите, неуважение към другите (Ченгелова, Златанова и Спасова, 2019). Оценявани са следните фактори:

1) Нагласите и стереотипите на хората за "надхитряване" на държавата;

2) Засилените индивидуалистични нагласи;

3) Незачитането на правата на другите.

Д. Икономически интереси (на индивидуално равнище) – внимание се отделя на тези фактори които имат силни личностни проекции и в значителна степен повлияват възможността за генериране на легални доходи. Такива фактори са продължителната безработица и невъзможността да се намери заетост, ниските доходи, а също така и желанието за по-високи нетни доходи. Оценявани са следните три фактора:

1) Продължителната безработица;

2) Ниските доходи на работещите лица;

3) Желанието за по-високи нетни доходи.

Е. Лични и семейни утежняващи обстоятелства: важна категория от фактори, която отчита наличието на специфични обстоятелства в семейството, които могат да доведат до възникване на нагласи за включване в сечести практики на работното място. Такива фактори са наличието на тежко болни лица в семейството, наличието на

безработни, малки деца, пенсионери. Но също така към тази групи фактори се отнасят и наличието на финансови задължения (заеми, кредити, ипотечи, наеми), както и необходимостта да се посрещнат солидни разходи, от типа на строителство, обучение на децата, заплащане за скъпо струващи медицински услуги и други.

Тези фактори обхващат различни аспекти на семейния живот - както проблемни ситуации, свързани със здравето, обучението и възрастта на членове от семейството, така и необходимостта от сериозни инвестиции в недвижимо семейно имущество. Тествани са следните осем фактора:

- 1) Тежки семейни обстоятелства (болен, безработен, инвалид, грижи за възрастни родители);
- 2) Малки деца в семейството;
- 3) Пенсионери в семейството;
- 4) Наличие на кредити, дългове, заеми, ипотечи;
- 5) Извършване на строеж (къща, вила, апартамент);
- 6) Необходимост от скъпи медицински услуги;
- 7) Изплащане на такси за образование на децата
- 8) Плащане на наеми.

Разгледаните шест групи фактори и най-вече тяхната адекватност спрямо българската социално икономическа действителност и риска от възникване на "икономика в сянка" се потвърждават и от други независими изследвания.

Така например, при изследването изследвания на Енсте (Enste 2018) в контекста на причини и преобладаващи сенчести практики за страните от Централна и Източна Европа, в т. ч. България, се извеждат следните факторите, които движат скритата икономика в тези страни:

- 1) Липса на компетентност на официалните институции (законодателна власт, бюрокрация, съдилища), съчетана с корупция, което подкопава доверието в тези институции;
- 2) Слабо прилагане на закони и разпоредби и неспособност или нежелание да се защитят правата на собственост;
- 3) Високи разходи и административна тежест за предприемачите;
- 4) Ниска вероятност да ви хванат като нелегален работник или укривател на данъци, което прави незаконната работа по-привлекателна от работата в официалната икономика;
- 5) Твърде много бюрокрация и неефективна бюрокрация, което може да направи „скриването в сянка“ от съществено значение за оцеляването или създаването на бизнес;
- 6) Широко приемане на незаконната работа, което затруднява борбата с нея.

Друго изследване върху скритата икономика в страните на Западните Балкани (Mineva 2020) обособява следните причини за неформалността:

- Нисък данъчен морал;
- Високи нива на безработица;
- Високи нива на бедност;
- Слаба бизнес среда;

- Липса на доверие в публичните институции и високи възприятия на корупцията;
- Високи данъчни и парафискални разходи, принудителна данъчна политика;
- Недостатъчни инспекции и одити;
- Ниско качество на образованието и здравните системи;
- Бюрократична, обременяваща система за изплащане на обезщетения.

Трети актуален пример по отношение изследването на факторната детерминираност на сенчестите икономически практики в България е изследването на причинно факторната обусловеност на сивата икономика през погледа на работодатели, население и държавни структури. Този разрез на диференциране и оценяване на факторите е приложен предимно в изследванията на АИКБ. При изследванията от последните две години (2020-2021) се потвърждава хипотезата, че изследваните съвкупности имат различен поглед върху причинно факторната обособеност на "икономиката в сянка". Специфични са оценките и ранжирането на основните фактори и тази специфичност е функционална детерминирана – тя е производна на позицията и функциите, които изследваните лица имат и изпълняват в системата на социално икономическите отношения (Ченгелова 2014:456).

В представите на работодателите, например, факторите за "икономиката в сянка" са производни на спецификите на икономическата среда и средата за правене на бизнес, но също така и на регулаторната рамка – нормативна, административна, данъчна, регистрационна, разрешителна и т.н. Въздействието на факторите е в зависимост от: 1) ролята на институциите за създаването на законово-нормативната уредба, регламентите и правилата за бизнес; 2) конкретното прилагане на нормативната уредба в бизнес практиката; 3) контрола по приложението на нормативната уредба и санкциите.

Представителите на държавната, областната администрация и регионалните структури на НАП извеждат два акцента: незачитането/нарушаването на законовите изисквания и занижения контрол от страна на санкциониращите държавни органи.

В представите на изследваните лица основна причина за "икономиката в сянка" е, че не се спазват законовите изисквания, в т.ч. нерегламентирани търговски и трудови отношения, „заобикалянето“ и неспазването на данъчното и осигурително законодателство (Ченгелова 2014: 447). Изводът, който се прави е, че работодателите имат по-широк хоризонт на мислене и са склонни да виждат цялостната картина (макро факторите и произтичащите от това последствия), работниците виждат конкретното - това, което лично ги засяга и се отразява негативно на семейния бюджет и комфорт.

2. Мултифакторна теория за възникването и разпространението на "икономиката в сянка"

На основата на представените предходни изследвания и виждания за причинно факторната детерминираност на "икономиката в сянка", за целите на проект "Факторна детерминираност на "икономиката в сянка" и подходи за ограничаването ѝ в българското общество" създаваме иновативна изследователска концепция, която наричаме **Мултифакторна теория за възникването и разпространението на "икономиката в сянка"**. Тази теория отчита:

1) Целесъобразността в разграничението на факторите на две категории: фактори, обуславящи възникването на "икономиката в сянка" и фактори, които създават хранителна среда за възпроизвеждането на "икономиката в сянка" и нейното съществуване в съвременните пазарни икономики.

2) Рационалността на разграничението на факторите на ендогенни и екзогенни. Отграничаването на факторите по този начин дава възможност ясно да се дефинира мястото и ролята на отделните фактори за възникването и разпространението на сенчестите икономически дейности.

3) Необходимостта от разграничението на факторите на обективни и субективни: по своята природа факторите са ясно разграничими. Докато част от тях имат обективен характер и се следствие от обективно съществуващи икономически, социални, нормативни и регулаторни реалности, друга група фактори имат дефинитивно изразен субективен характер. Съчетанието на обективни и субективни фактори създава уникална за отделните индивиди социална проекция, в рамките на която индивидите реализират своето икономическо поведение. В зависимост от констелацията на отделните фактори, индивидът проявява или не склонност към сенчести икономически практики. С други думи, под влиянието на съчетанието определени обективни и субективни фактори индивидът може се придържа към социално желателно поведение (икономически конформист) или да се прояви като икономически девиант (поведение, при което се прилагат различни типове икономически девиантни практики). Тук поставяме знак за равенство между сенчести икономически практики и девиантно икономическо поведение.

Проведеното кабинетно проучване ни дава основание да изградим следната структура на факторите, които провокират възникването и поддържат съществуването на "икономика в сянка" в българското постсоциалистическо общество:

Първо разграничаваме две категории фактори: екзогенни и ендогенни.

Екзогенните фактори са тези детерминанти, които се явяват външни спрямо индивида като субект и обект на икономическите отношения, в това число като субект или обект на сенчесто икономическо поведение.

Ендогенните фактори са тези детерминанти, които имат вътрешна мотивационна сила спрямо индивида. В това число различаваме две големи групи фактори: 1) фактори, които са следствие от съзнателен жизнен избор на индивида, и 2) фактори, които са материална обективизация на публично циркулиращи нагласи, стереотипи и клишета. В резултат индивидът интернализира специфичен жизнен опит и отношение към икономическата действителност и когато решава каква позиция да играе в този икономически свят, индивидът прави свой уникален избор, базирайки се на системата от личностно възприети вярвания, ценности, диспозиции и поведенчески модели.

Второ, екзогенните фактори имат хетерогенна структура. Към тях отнасяме три големи групи фактори⁷⁷: 1) институционална и нормативна среда; 2) конюнктурно адаптационни фактори и 3) механизми за контрол и санкции.

1. Факторите, относими към институционална и нормативна среда, са следните:

E1. Пропуски и "вратички" в трудовото осигурителното и фискалното законодателство;

E2. Чести промени в законовите и подзаконовите актове, касаещи стартирането и реализирането на бизнес дейности, както и възникването и реализирането на трудови правоотношения

E3. Високи данъчни разходи за стартиране на бизнес дейност (в това число, тежки разрешителни режими)

E4. Административна тежест и тежка бюрокрация за прилагането на трудовото и осигурително законодателство

E5. Бюрократична, утежняваща система за изплащане на обезщетенията

E6. Неефективно прилагане на закони и разпоредби и неспособност или нежелание да се защитят правата на собственост

E7. Липса на компетентност на официалните институции (законодателна власт, бюрокрация, съдилища), съчетана с корупция, което подкопава доверието в тези институции;

E8. Твърде много бюрокрация и неефективна бюрокрация, което придава на „скриването в сянка“ статут за успешно създаване или оцеляване на бизнес

E9. Множество регулации и правила, което затруднява тяхното познаване и коректно спазване

E10. Злоупотреби с разпоредби от трудовото и осигурителното законодателство, създаващи предпоставки за по-висока гъвкавост на заетостта и нови форми на заетост

E11. Липса на регулации по отношение на временната и краткосрочната заетост

2. Конюнктурно адаптационни фактори: към тази група фактори се отнасят фактори, които създават обективна и независеща от индивида икономическа и пазарна среда, която е основа за реализирането на индивида като пазарен субект. Такива фактори са следните:

E12. Липса на стабилни, работещи "на светло" предприятия в населеното място

E13. Слабо развит пазар на труда

E14. Неспособност на местния пазар на труда да гарантира коректна заетост

E15. Изостаналост и ниско качество на професионалното образование от потребностите на реалната икономика

E16. Недостиг на лица с квалификация по ключови за българската икономика професии

E17. Ниско качество на здравната система

---

⁷⁷ Означаваме екзогенните фактори с латинската буква Е и съответен номер.

E18. Неадекватност на системата за социално осигуряване и пенсионната система

E19. Неадекватна политика за доходите на национално и локално равнище

E20. Ниски доходи

E21. Високи нива на продължително безработните

E22. Високи нива на бедност (работещи бедни)

E23. Нестабилност и несигурност на работното място

E24. Работа на всяка цена

E25. Гъвкава заетост, разбрана като възможност за "заобикаляне" на законови разпоредби

3. Механизми за контрол и санкции: специфична група фактори са тези, които демонстрират възможността и волята на държавата за контрол върху спазването на трудовото, осигурителното и фискалното законодателство. Силни фактори за развитие на сенчести икономически практики в икономиката са:

E26. Неэффективен контрол от страна на държавата

E27. Слабо развит капацитет на държавата за осъществяване на одити и контрол

E28. Нисък риск за установяване на нарушенията на трудовото и осигурителното законодателство

E29. Неадекватно ниски санкции и последствия при установяване на такива нарушения

E30. Липсата на санкции за наеманите лица, което ги прави по-смели в нарушаването на трудовото и осигурителното законодателство

Трето, ендогенни фактори. Подобно на екзогенните фактори, **ендогенните фактори също се характеризират с висока степен на хетерогенност.** Макар и да изпълняват вътрешни функции спрямо икономическия играч, ендогенните фактори имат различна природа и са продукт на различни процеси. Поради това различаваме следните категории ендогенни фактори: 1) дефицит на доверие към държавността, 2) дефицит на доверие към основни социални системи, 3) специфика на съвременния капиталистически етос и 4) семейни рестриктивни или утежняващи фактори. Към посочените групи фактори се отнасят, както следва:

1. Дефицит на доверие към държавността⁸:

I1. Липса на уважение към държавните институции и официалните регулации

I2. Нагласи и стереотипи за "надхитряване" на държавата

I3. Стереотип, че плащането на данъци и осигуровки в непълнен размер е приемливо за обществото

I4. Широко приемане и толериране на незаконната работа, като следствие от ниското уважение към държавността

I5. Нисък данъчен морал

I6. Ниска данъчна дисциплина

2. Дефицит на доверие към основни социални системи:

---

⁸ Означаваме ендогенните фактори с латинската буква I и съответен номер.

17. Недоверието към пенсионната система

18. Недоверието към системата за здравеопазване

3. Специфика на съвременния капиталистически етос:

19. Засилени индивидуалистични нагласи

110. Незачитане на правата на другите

111. Висока склонност за прилагане на девиантни икономически модели на поведение (новото "нормално")

112. Непознаване на основни трудови и осигурителни права от наетите лица

113. Нагласа, че краткосрочната и временната заетост не изискват стриктно прилагане на трудовото и осигурителното законодателство

114. Желание/стремеж за по-високи нетни доходи

4. Семейни рестриктивни или утежняващи фактори

115. Тежки семейни обстоятелства (болен, безработен, инвалид, грижи за малки деца или възрастни родители)

116. Наличие на кредити, дългове, заеми, ипотечи

117. Извършване на строеж (къща, вила, апартамент)

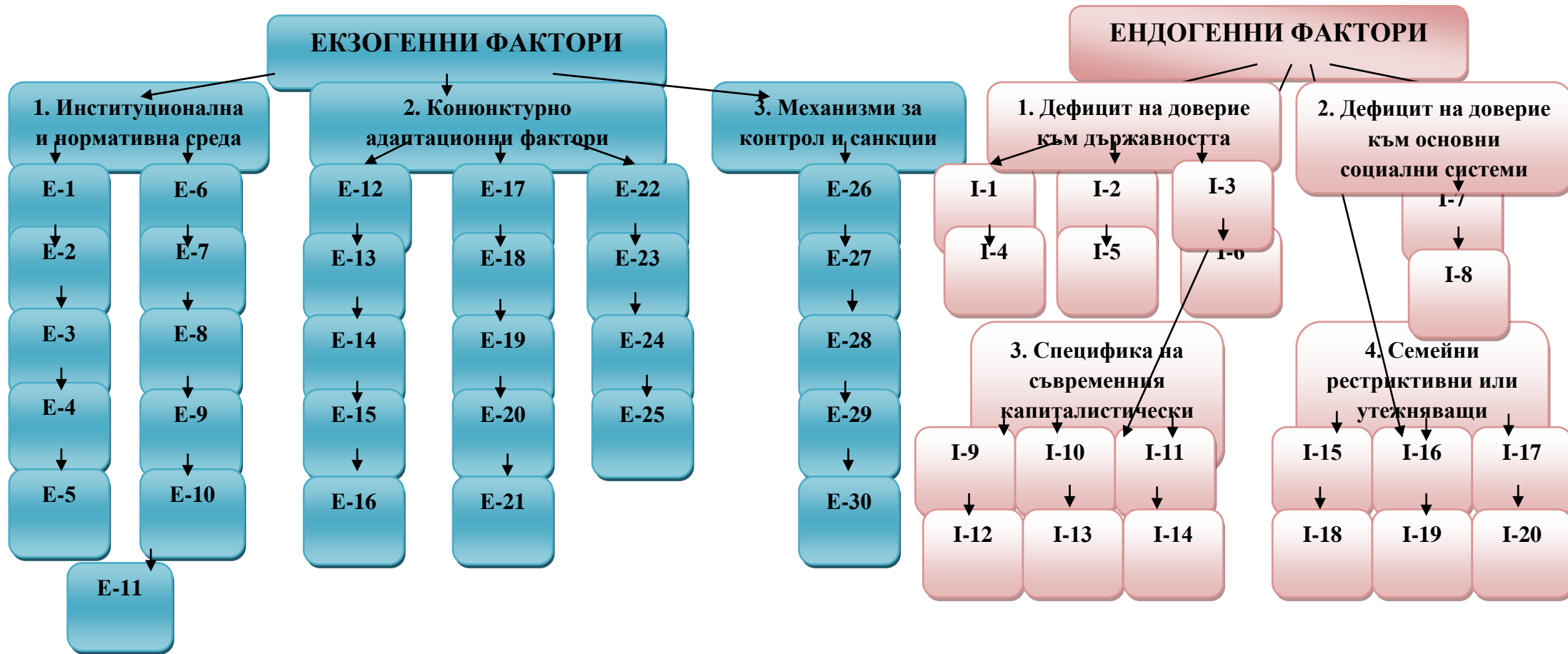
118. Необходимост от скъпи медицински услуги

119. Изплащане на такси за образование на децата

120. Плащане на наеми.

Фиг. 1. илюстрира състава на Мултифакторната теория за възникването и разпространението на "икономиката в сянка".

Фиг. 1. Мултифакторна теория за възникването и разпространението на "икономиката в сянка"

Легенда:

ЕКЗОГЕННИ ФАКТОРИ

ЕНДОГЕННИ ФАКТОРИ

<p>1. Институционална и нормативна среда:</p> <p>E1. Пропуски и "вратички" в трудовото осигурителното и фискалното законодателство;</p> <p>E2. Чести промени в законовите и подзаконовите актове, касаещи стартирането и реализирането на бизнес дейности, както и възникването и реализирането на трудови правоотношения</p> <p>E3. Високи данъчни разходи за стартиране на бизнес дейност (в това число, тежки разрешителни режими)</p> <p>E4. Административна тежест и тежка бюрокрация за прилагането на трудовото и осигурително законодателство</p> <p>E5. Бюрократична, утежняваща система за изплащане на обезщетенията</p> <p>E6. Неэффективно прилагане на закони и разпоредби и неспособност или нежелание да се защитят правата на собственост</p> <p>E7. Липса на компетентност на официалните институции (законодателна власт, бюрокрация, съдилища), съчетана с корупция, което подкопава доверието в тези институции;</p> <p>E8. Твърде много бюрокрация и неэффективна бюрокрация, което придава на „скриването в сянка“ статут за успешно създаване или оцеляване на бизнес</p> <p>E9. Множество регулации и правила, което затруднява тяхното познаване и коректно спазване</p> <p>E10. Злоупотреби с разпоредби от трудовото и осигурителното законодателство, създаващи предпоставки за по-висока гъвкавост на заетостта и нови форми на заетост</p>	<p>1. Дефицит на доверие към държавността:</p> <p>I1. Липса на уважение към държавните институции и официалните регулации</p> <p>I2. Нагласи и стереотипи за "надхитряване" на държавата</p> <p>I3. Стереотип, че плащането на данъци и осигуровки в непълен размер е приемливо за обществото</p> <p>I4. Широко приемане и толериране на незаконната работа, като следствие от ниското уважение към държавността</p> <p>I5. Нисък данъчен морал</p> <p>I6. Ниска данъчна дисциплина</p> <p>2. Дефицит на доверие към основни социални системи:</p> <p>I7. Недоверието към пенсионната система</p> <p>I8. Недоверието към системата за здравеопазване</p> <p>3. Специфика на съвременния капиталистически етос:</p> <p>I9. Засилени индивидуалистични нагласи</p> <p>I10. Незачитане на правата на другите</p> <p>I11. Висока склонност за прилагане на девиантни икономически модели на поведение (новото "нормално")</p> <p>I12. Непознаване на основни трудови и осигурителни права от наетите лица</p> <p>I13. Нагласа, че краткосрочната и временната заетост не изискват стриктно прилагане на трудовото и осигурителното законодателство</p> <p>I14. Желание/стремеж за по-високи нетни доходи</p> <p>4. Семейни рестриктивни или утежняващи фактори:</p>
--	---

<p>E11. Липса на регулации по отношение на временната и краткосрочната заетост</p> <p>2. Конюнктурно адаптационни фактори:</p> <p>E12. Липса на стабилни, работещи "на светло" предприятия в населеното място</p> <p>E13. Слабо развит пазар на труда</p> <p>E14. Неспособност на местния пазар на труда да гарантира коректна заетост</p> <p>E15. Изостаналост и ниско качество на професионалното образование от потребностите на реалната икономика</p> <p>E16. Недостиг на лица с квалификация по ключови за българската икономика професии</p> <p>E17. Ниско качество на здравната система</p> <p>E18. Неадекватност на системата за социално осигуряване и пенсионната система</p> <p>E19. Неадекватна политика за доходите на национално и локално равнище</p> <p>E20. Ниски доходи</p> <p>E21. Високи нива на продължително безработните</p> <p>E22. Високи нива на бедност (работещи бедни)</p> <p>E23. Нестабилност и несигурност на работното място</p> <p>E24. Работа на всяка цена</p> <p>E25. Гъвкава заетост, разбрана като възможност за "заобикаляне" на законови разпоредби</p> <p>3. Механизми за контрол и санкции:</p> <p>E26. Неефективен контрол от страна на държавата</p>	<p>I15. Тежки семейни обстоятелства (болен, безработен, инвалид, грижи за малки деца или възрастни родители)</p> <p>I16. Наличие на кредити, дългове, заеми, ипотечи</p> <p>I17. Извършване на строеж (къща, вила, апартамент)</p> <p>I18. Необходимост от скъпи медицински услуги</p> <p>I19. Изплащане на такси за образование на децата</p> <p>I20. Плащане на наеми</p>
--	---

<p>E27. Слабо развит капацитет на държавата за осъществяване на одити и контрол</p> <p>E28. Нисък риск за установяване на нарушенията на трудовото и осигурителното законодателство</p> <p>E29. Неадекватно ниски санкции и последствия при установяване на такива нарушения</p> <p>E30. Липсата на санкции за наеманите лица, което ги прави по-смели в нарушаването на трудовото и осигурителното законодателство</p>	
---	--

Включените в Мултифакторната теория екзогенни и ендогенни фактори обхващат всички основни фактори, които оказват въздействие и влияят за появата и разпространението на сенчести практики в българската икономика. Мултифакторната теория отчита резултатите от предходните изследвания на "икономиката в сянка", но надгражда тези изследвания, като систематизира наличното знание за факторите и причините, класифицира отделните фактори в две базови категории - екзогенни и ендогенни фактори, допълнително систематизира факторите в тези две категории, като взема предвид същността и функционалната роля на тези фактори, въвежда субординация между групи фактори в рамките на двете категории.

Представената Мултифакторна теория се създава, за да направи възможно емпиричното изучаване на факторната детерминираност на "икономиката в сянка" в българското общество. По своята същност, Мултифакторната теория приема, че освен, че са разграничени като екзогенни и ендогенни, причините и факторите за сенчестите икономически практики се различават според специфичните функции, които изиграват в процесите по възникване и съществуване на сенчестите икономически практики. Ето защо от процесуална гледна точка, описаните в Мултифакторната теория фактори следва да се разграничат в две големи категории - 1) фактори за възникването на "икономиката в сянка" и 2) фактори за нейното разпространение и възпроизвеждане в българската икономика. Предварителният анализ показва, че някои от описаните фактори попадат едновременно и към двете категории, т.е. те биха могли да се разглеждат както като фактори, провокиращи възникването на определени сенчести практики, така и като фактори които правят възможно по-нататъшното възпроизвеждане на тези сенчести практики. Този тип разграничение ще бъде взет предвид при конструирането на изследователските инструменти за целите на настоящия проект, както и впоследствие при анализа на емпиричните данни, акумулирани чрез националното представително изследване сред населението.

Създадената Мултифакторна теория е логическа матрица и концептуална основа за изграждане на изследователските инструменти за емпиричното изучаване на факторната детерминираност на "икономиката в сянка" в българското общество и подходите за нейното ефективно ограничаване.

Литература:

1. Глинкина, С. П. 2001. Теневая экономика в глобализирующем мире. *Проблема прогнозирования*. № 4., М., 2001, с. 64 – 73. [Glinkina, S. P. 2001. Tenevaya ekonomika v globaliziruyushtem mire. Problema prognozirovania. № 4., М., 2001, s. 64 – 73.]
2. Грановеттер, М. 2002. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности. *Экономическая социология* (електронний журнал), том 3, №3, март, с. 44-58. [Granovetter, M. 2002. Ekonomicheskoe deystvie i sotsialnaya struktura: problema ukorenennosti. Ekonomicheskaya sotsiologia (elektronniy zhurnal), tom 3, №3, mart, s. 44-58]

3. Корягина, Т. И. 1990. Теневая экономика в СССР. *Вопросы экономики*. №3, Москва, с.110-120. [Koryagina, T. I. 1990. Tenevaya ekonomika v SSSR. *Voprosy ekonomiki*. №3, Moskva, s.110-120.]
4. Латов, Ю. В. 2000. Экономика преступлений и наказаний: тридцатилетний юбилей. *Истоки*. Вып. 4. - М., ГУ-ВШЭ, с.228-270. [Latov, Yu. V. 2000. *Ekonomika prestupleniy i nakazaniy: tridsatiletniy yubiley*. Istoki. Вып. 4. - М., GU-VShЭ, s.228-270]
5. Норт, Д. 2000. *Институции, институционална промяна и икономически резултати*. София, Лик. [Nort, D. 2000. *Institutsii, institutsionalna promyana i ikonomicheski rezultati*. Sofia, Lik.]
6. Норт, Д. 2010. *Понимание процесса экономических изменений*, Москва, Издательство ГУ-ВШЭ. [Nort, D. 2010. *Ponimanie protsessa ikonomicheskikh izmeneniy*, Moskva, Izdatelystvo GU-VShЭ.]
7. Чавдарова, Т. 2001. *Неформалната икономика*. София, Лик. [Chavdarova, T. 2001. *Neformalnata ikonomika*. Sofia, Lik.]
8. Ченгелова, Е. (2014а) „Икономика в сянка“. *Холистичен подход за емпирично изучаване и актуални измервания*, Издателство „Фабер“, ISBN 978-619-00-0062-4, с. 595 [Chengelova, E. (2014a) „Ikonomika v syanka“. *Holistichen podhod za empirichno izuchavane i aktualni izmervania*, Izdatelstvo „Faber“, ISBN 978-619-00-0062-4, s. 595]
9. Ченгелова, Е. (2014б) Икономиката в сянка в представите на българското общество, *Икономически алтернативи*, ISSN 1314– 6556, кн.3, с. 5-22.
10. Ченгелова, Е. (2013) Динамика и актуални тенденции в оценките на работодателите за икономиката в сянка, *Наука*, ISSN 0861 3362, кн. 3, стр. 18-30. [Chengelova, E. (2013) *Dinamika i aktualni tendentsii v otsenkite na rabotodatelite za ikonomikata v syanka*, Nauka, ISSN 0861 3362, kn. 3, str. 18-30.]
11. Ченгелова, Е., В. Златанова, Л. Спасова. 2019. *"Икономиката в сянка" като девиантна практика*. София: Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 379 стр., ISBN 978-619-245-011-3. [Chengelova, E., V. Zlatanova, L. Spasova. 2019. *"Ikonomikata v syanka" kato deviantna praktika*. Sofia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", 379 str., ISBN 978-619-245-011-3.]
12. Шанин, Т. 1999. Неформальная экономика. *Россия и мир* / Под ред. Т. Шанина. Москва, Логос, 576 с Яльмов, 2002. [Shanin, T. 1999. *Neformalnaya ekonomika. Rossia i mir* / Pod red. T. Shanina. Moskva, Logos, 576 s Yalamov, 2002.]
13. Feige E. 1990. Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economics Approach. *World Development*. - Vol. 18. № 7. July, p. 989-1002.
14. Grossman G. 1989. Informal Personal Incomes and Outlays of the Soviet Urban Population. *The Informal Economy: studies in advanced and less developed countries* / A.Portes, M.Castells, L.Benton (eds.). London: The Johns Hopkins University Press. Hart, K.1973. Informal income opportunities and urban employment in Ghana, *Journal of Modern African Studies*, Sept.Schneider, 2002a

15. Schneider F. 2005. *Shadow Economies of 145 countries all over the World: What Do We Know?* CREMA, Paper No.13.
16. Schneider, Fr. 2007. *Shadow Economies and Corruption in Transitiopn Countries. Some Preliminary Findings*, p. 4-6.
17. Schneider, Fr. 2011. The Shadow Economy and Shadow Economy Labour Force: What Do We ,(Not) Know, Inc. *Marketing & Communications*, p. 2-9.
18. Welfens P. 1992. The Socialist Shadow Economy: Causes, Characteristics, and Role for Systemic Reforms. *Economic Systems*. Vol.16. No.1, 1992, p. 113-147.
19. Williams, C. 2019. *The Informal Economy*. Agenda Publishing.